

lim Fâris tarafından *Kenzü'r-regâ'ib fi muntehabâtî'l-Cevâ'ib* adıyla 1871-1881 yıllarında yedi cilt halinde neşredilmiştir. Ahmed Fâris'in önemli bir hizmeti de Osmanlı matbaacılığına getirdiği yeniliktir. Kurduğu modern el-Cevâib Matbaası'nda gazetenin yanında birçok Arapça ve Türkçe eser basmış, ayrıca bu kitapların bir katalogunu da yayımlamıştır. Matbaa, XIX. yüzyıl Osmanlı yayım ve basımcılığında Ebüzziyâ Matbaası gibi önemli bir hizmet görmüştür.

BİBLİYOGRAFYA:

BA, İrade-Meclis-i Vâlâ, sene 1279, nr. 21.734 ve ekleri, sene 1281, nr. 23.827, sene 1282, nr. 24.527, İrade-Dahiliye, sene 1296, nr. 63.525, 63.548, sene 1297, nr. 65.277, sene 1299, nr. 67.573, 68.698, 69.220, 69.369, sene 1300, nr. 69.541; Ph. Di Tarrâzi, *Târîhu's-şahâfeti'l-'Arabîyye*, Beyrut 1913, I, 61-64; L. L. Shukla, "India", *Britain and Turkish Empire 1853-1882*, New Delhi 1973, s. 130; Klaus Kreiser v.dğr., "Presse", *Lexicon der Islamischen Welt*, Stuttgart 1974, III, 52-53; Hasan Duman, *Katalog*, s. 63; Atilla Çetin, "el-Cevâib Gazetesi ve Yayımı", *TD*, XXXIV (1984), s. 475-484; a.m.f., "XIX. Yüzyıl Arap Kültür Dünyasında Önemli Bir Basım Organı: El-Cevâib Gazetesi", *Mélanges Professeur Robert Mantran* (haz. Abdeljelil Temimi), Zaghuan (Tunis) 1988, s. 83-92; Zirikî, *el-Âlâm*, I, 184-185; *Kâmûsü'l-âlâm*, V, 3326-3327; A. G. Karam, "Fâris al-Şhidîyâk", *EI*² (Fr.), II, 819-821; Brockelmann, "Fârisü'sşidyâk", *IA*, IV, 469-470; M. Hartman, "Matbuat", a.e., VII, 363.

ATILLA ÇETİN

CEVÂİZ

(bk. CÂİZE).

CEVÂLİ

(جوالی)

Mısır, Suriye ve Irak'ta bulunan gayri müslimler ve onlardan alınan cizye vergisi için kullanılan bir tabir.

Câliye kelimesinin çoğulu olup memleketlerinden "iclä edilen" (sürülen) göçmenler demektir. Bu isim, Hz. Ömer'in Hayber ve çevresindeki yahudilerle Necranlı hıristiyanları Arabistan'dan çıkarması dolayısıyla onlar için kullanılmışken daha sonra cizye veren "ehl-i zimme"yi içine alan bir anlam kazanmıştır. Ayrıca bu tabir İslâm devletlerinde (Mısır, Suriye ve Irak) güçlü gayri müslim erkeklerden her yıl alınan cizye vergisi mânâsında da kullanılmıştır. Bu vergiyi zimmîlerden toplayıp tahsis edilen yerlere sarfeden daireye Cevâlî Mukâtaası veya Ce-

vâlî Nâzirliği, bu dairenin başında bulunan kimseye de Cevâlî nâzırı denilirdi. Böylece cevâlî kelimesi asıl anlamını kaybederek İslâm ülkelerinde yaşayan gayri müslimlerin gördükleri himayenin madî karşılığı olarak ödedikleri cizye vergisi ve bu verginin idaresi mânâlarını kazanmıştır.

Cevâlî tabirinin İslâm devletlerinin idarî teşkilâtında ne zamandan beri kullanıldığı bilinmemektesse de kelimenin ilk defa İbn Havkal'in eserinde geçtiği görülmektedir (*Şüretü'l-arz*, I, 70). Terim olarak ise buna ilk defa Eyyûbî veziri İbn Memmâtî'nin *Qavâninü'd-devâvîn* adlı eserinde rastlanmaktadır. Fâtımiler'de cizye tahsiline Dîvân bi'l-bâb bakardı. Eyyûbîler devrinde cevâlînin tahsil mevsimi zilhicce veya muharremde açılır, zimmîlerin durumlarına göre değişik oranlarda vergi toplanırdı. 587 (1191) yılında sadece Mısır'dan 130.000 dinar cevâlî tahsil edilmiştir (Makrîzî, *el-Hittâf*, I, 107). Cevâlî ayrıca Kalkaşendî ve Makrîzî'nin eserlerinde Memlûk Devleti'nin idarî müesseselerinden biri olarak geçer. Yüzyıllar boyu değişiklikler gösteren ve "â'lâ", "evsat" ve "ednâ" şeklinde derecelere ayrılan cevâlî vergisinin idaresi, Memlûkler devrinde 1315 yılına kadar sultanın has divanından ayrı bir kalem olup daha sonra emîrler ve âyanların mukâtaa*larına bağlanmıştır.

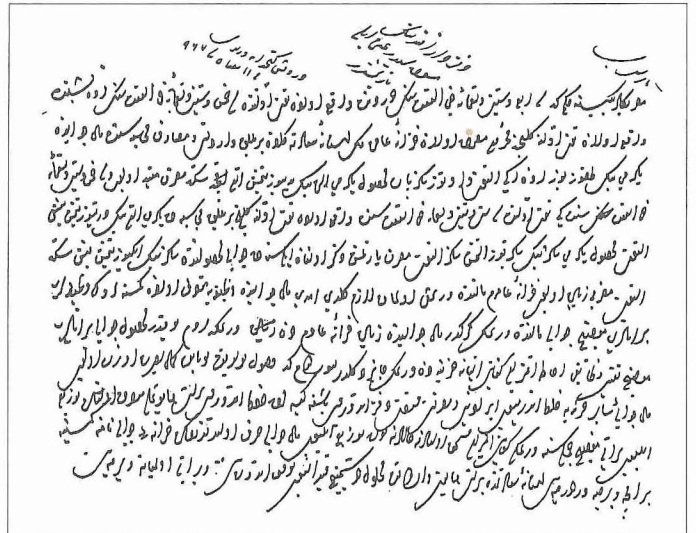
Osmanlılar tarafından fethinden sonra Mısır'da Memlûkler devrinden intikal eden kanun ve âdetlerin ıslahına çalışıldığı ve tedricen Osmanlı sistemi içinde uygulanması yoluna gidildiği sırada Vezîriâzam İbrâhim Paşa Mısır kanunnâmesini tanzim ettirdi. Bu kanunnâme ile

cevâlî mukâtaası yerinde bırakıldı ve güvenir bir nâzıra tevdi edildi.

Genellikle muharrem ayında, bazı zamanlarda da zilhicce veya ramazan aylarında tahsil edilen cevâlînin işlerini yürütmek üzere sultanın beratıyla bir nâzır tayin edilir, buna yardımcı olarak da şâd, âmil ve şâhid gibi mübaşirler görevlendirilirdi. Nüveyrî'nin *Nihâyetü'l-ereb* adlı eserinde kaydedildiği üzere, cevâlî tahsili için her yıl divan defterlerine göre gayri müslimlerin isimlerini ihtiva eden listeler cevâlî nâzırı tarafından hazırlanırdı. Bu listeler önce gayri müslim cemaatin reisleri tarafından ayrı ayrı tevbît edilir, daha sonra Cevâlî nâzırına sunulurdu. Listelerde "er-revâtıb" denilen güçlü gayri müslim erkeklerin yanında ülke dışından gelenler (et-tavârî), yetişkin olmayan erkek çocuklar (en-nevâbit), İslâm dinine yeni girenler, vefat edenler ve memleketten ayrılanlar belirtilirdi. Bu listede adı bulunan bir kimseden câliye alındığı zaman kendisine bir tezkire (îsâl veya vüsûl) verilerek ismi listeden silinir, câliyesini ödemediği ülkeden ayrılanlardan ise bu vergi geri döndüklerinde alınır. Fakat gittiği yerde ödeyip tezkiresini gösterirse hesabı o memlekete havale edilirdi.

Tahsil edilen cevâlî geliri genellikle devletin çeşitli hayır işlerine sarfedilirdi. Her yıl devlet merkezinde toplanan cevâlî evâlinin bir miktarı hazineye girer, kalan kısmı kadınlara, seyyidlere, ilim adamlarına, fakirlere ve Haremeyn'e tahsis edilirdi. Ancak taşradaki mukâtaacıların topladıkları vergi kendi mukâtaa hâsılatlarına eklenirdi. Gelirleri devlete ait bölgelerin cevâlî hâsılatı aynı bölge-

Cevâlî
hâsılatı ile
ilgili
Mısır
beylerbeyine
gönderilen
967 (1560)
tarihli
hüküm
(BA, MD, III,
s. 361,
hüküm nr. 1069)

de sarfedilir, bazan da hayır müesseselerine harcanırdı. Meselâ Makrîzî, Muharrem 682'de (Nisan 1283) Kudüs, Beldetülhalil ve Beytülahm'daki zimmilerin cevâlisinin Beldetülhalil'de bulunan "birke"nin (su deposu) imarına ayrıldığını zikreder (*Kitâbü's-Sülûk*, I, 712).

Cevâlî gelirinin büyük bir kısmı vazife adı altında kendilerine tahsis edilen âlim, seyyid, fakir, şair vb.nin isimleri ve künyeleri Mısır divanındaki defterlere kaydedilirdi. Osmanlılar devrinde bu gruplardan cevâlî vazifelerine hak kazananlara padişahın tuğrasını ihtiva eden bir berat verilir ve bunlar vazifelerden biri boşalınca kadar beklerlerdi. Beratla böyle bir gelire hak kazanan kişinin durumuna ve ihtiyacına göre kendisine ödeme bulunulurdu. Cevâlî vazifesi bulunan şahıs vefat edince yeri yeni bir beratla vârislerine tevcih edilir, bunların adları da merkezdeki ve eyaletteki divan defterlerine yazılırdı.

Memlûkler devrinde cevâlî hâsılatı, çeşitli sebeplerle, bu gelirden pay alanlara yetmediği gibi Osmanlılar zamanında da bu hâsılat ile masraflar arasındaki açık devam etmiştir. Nitekim 1560 tarihli bir kayda göre 964-965 (1557-1558) yılı Mısır muhasebesinde cevâlî hâsılatı 20.912 altın 38 para, masrafları ise 96.776 altın; 965-966 (1558-1559) yılının hâsılatı 26.475 altın ve masrafları 28.868 altındı ve iki meblağ arasındaki farkın Mısır mîrî hazinesinden ödemesi kararlaştırılmıştı (BA, MD, nr. III, s. 361). 976'da (1568-69) Mısır'ın cevâlî mahsulü 20.000 altın olduğu halde yıldan yıla bu gelirden pay alanların sayıları devamlı arttığından açığı kapatmak için 6000 altın mîrî hazineden sarfedilmişti (BA, MD, nr. VII, s. 666). Ancak daha sonra Mısır'ın cevâlî hâsılatı ile mîrî hazine emvâlinin karıştırılmaması ve iki muhasebenin müstakil kalması, cevâlî noksanının ise hazineden tamamlanmaması kararlaştırıldı. XVI. yüzyılın son çeyreğinde Osmanlı Devleti'nin içine düştüğü mâlî sıkıntı yüzünden boşalan cevâlî vazifeleri artık hiç kimseye verilmemeye başlandı ve gelirlerin mîrî hazineye aktarılması na karar verildi.

Cevâlî tabirinin Osmanlı idaresi zamanında kullanılması 26 Rebiülâhîr 1271'e (16 Ocak 1855) kadar devam etmiş, bu tarihten itibaren devletin tahsil ettiği bütün rûsûmlara "vergi" denilerek buna benzer rûsûmlar gayri müslimler üzerinden kaldırılmıştır.

BİBLİYOGRAFYA :

Lisânü'l-'Arab, "cvl" md.; Butrus el-Bustânî, *Muhtû'l-Muhtû*, "câle" md.; BA, KK, nr. 70, s. 15, 54; nr. 236, s. 21; BA, MD, nr. II, s. 86; nr. III, s. 361; nr. V, s. 161; nr. VII, s. 139, 666; nr. XIV, s. 625; nr. XXIX, s. 82; İbn Havkal, *Şüretü'l-arz*, I, 70; İbn Memmâtî, *Kavânî-nü'd-devâvîn* (nşr. Aziz Suryal Atıya), Kahire 1943, s. 317; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-'ereb*, Dârü'l-Kütüb-Kahire, nr. 549, VIII. cüz, s. 241; XXX. cüz, s. 321; Kalkaşendî, *Şubhu'l-a'sâ*, III, 462-463; Makrîzî, *el-Hıtağ*, Kahire 1987, I, 103, 107; a.m.f., *Kitâbü's-Sülûk*, I, 712, 920; IV, 619, 679; Celâlzâde, *Tabakâtü'l-memâlik*, vr. 128^b; *Mir'âtü'l-Haremeyn (Mir'ât-ı Mekke)*, İstanbul 1297, I, 694-695, 715; Kâsım Abduh Kâsım, *Ehlü'z-zimme ft Mısri'l-'uşûri'l-vüşâ: dirâse veşâ'i-kiyye*, Kahire 1979, s. 26, 28, 29, 68-71; Ramazan Şeşen, *Salâhaddîn Devrinde Eyyübîler Devleti*, İstanbul 1983, s. 188-189; Cl. Cahen, "Contribution à l'étude des impôts dans l'Égypte médiévale", *JESHO*, VI (1962), s. 248-252; a.m.f., "Djâwâlî", *EI²* (İng.), II, 490; H. L. Gottschalk, "Diwân", a.e., II, 329; C. H. Becker, "Cizye", *IA*, III, 201.

SEYYİD MUHAMMED ES-SEYYİD

CEVÂLİKİYYE

(الجوالقية)

Şia kelâmcılarından

Hişam b. Sâlim el-Cevâlîkî'nin
(II/VIII. yüzyıl)

görüşlerini benimseyenlere verilen ad
(bk. CEVÂLİKİ, Hişam b. Sâlim).

CEVÂLİKİ, Hişam b. Sâlim

(هشام بن سالم الجوالقي)

Ebû Muhammed (Ebü'l-Hakem)
Hişam b. Sâlim el-Cevâlîkî
el-Cüzcânî el-Kûfî
(ö. m. VIII. yüzyılın sonları)

İmâmîyye Şiası'nın
Mücessime'den sayılan ilk
kelâmcılarından biri.

Aslen Cüzcânî olup Kûfe'de yaşadı. Çocukluk yıllarında Cüzcân'dan alınarak Kûfe'ye getirilen esirler arasında bulunuyordu. Burada bir süre Bişr b. Mervân'ın kölesi olan Cevâlîkî, İslâmiyet'i benimseyip âzat edildikten sonra hayvan yemi ticaretiyle uğraşmaya başladı. Daha sonra Medine'ye giderek Ca'fer es-Sâdık'ın ders halkasına katıldı. Benî Şeybân'ın kölesi iken müslüman olan Zürâre b. A'yen'den kelâm öğrendi; özellikle Hişam b. Hakem'in fikirlerinden etkilendi. Ca'fer es-Sâdık'ın vefatından sonra Medine'deki arkadaşlarından Ebû Ca'fer el-Ahvel'le birlikte, bazıları tarafından babasının vasiyeti bulunduğu öne sürülerek imam kabul edilen Abdullah b. Ca'fer'in

yanına gitti. İmâmete gerçekten lâyık olup olmadığını belirlemek amacıyla Abdullah'a sorduğu sorulara tatminkâr cevaplar alamayınca onun imam olamayacağına hükmederek yanından ayrıldı. Zira ona göre Abdullah'ın verdiği cevaplar mezhebin görüşleriyle bağdaşmamakta, bazan Mürcie, bazan Kaderiyye, bazan da Hâricîler'in fikirlerine uymakta idi. Yolda karşılaştığı ve daha önce tanımadığını belirttiği "nûrânî çehreli" birinin delâletiyle Ca'fer es-Sâdık'ın diğer oğlu Mûsâ el-Kâzım'ın evine gitti. Kendisine, "Mürcie'ye, Hâricîler'e ve Kaderiyye'ye değil bana dön" diyen Mûsâ el-Kâzım'a da bazı sorular sorup tatminkâr cevaplar alınca onun engin ilim sahibi gerçek bir imam olduğuna karar verdi. Bu kararını dışarıda bekleyen arkadaşları Ebû Ca'fer el-Ahvel ile Ebû Basîr'e de anlatıp olumlu görüşlerini aldıktan sonra Mûsâ el-Kâzım'ın İmâmîyye'ye bağlı diğer Şii çoğunluğa tarafından da imam kabul edilmesinde önemli rol oynadı (Nûrullah et-Tüsterî, I, 371-373). Cevâlîkî'nin vefat tarihi ve yeriyle ilgili olarak kaynaklarda bilgi bulunmamakla birlikte hocası Ca'fer es-Sâdık'tan (ö. 148/765) sonra da yaşadığı göz önüne alınırsa milâdî VIII. yüzyılın sonlarına doğru öldüğü söylenebilir.

Ca'fer es-Sâdık ile Mûsâ el-Kâzım'ın görüşlerini nakleden güvenilir râvilerden biri olarak kabul edilen Cevâlîkî (Alâeddin et-Tüsî, s. 174), itikadî görüşleriyle Müşebbihe ve İmâmîyye mezheplerinin önemli kelâmcıları arasında yer alır. Bilhassa ulûhiyyetle ilgili konularda aşırı görüşler ileri sürmüştür. Ona göre Allah insan şeklinde olup parlayan bir nurdur, sonlu ve sınırlı bir varlıktır. İnsanlar gibi beş duyuya ve organlara sahiptir. Üst yarısı boş, alt yarısı doludur. Siyah renkli nurdan müteşekkil gür ve uzun saçları, hikmet fişkuran kalbi vardır. Fakat insan gibi et, kan ve kemikten meydana gelmiş bir cisim değildir (Eş'arî, s. 34, 209; Bağdâdî, s. 69, 227; Şehristânî, I, 185). Allah'ın ilmi hâdis olup bilgisinde değişiklik meydana gelebilir. O'nun dilemesi hareket etmesi demektir. Bir şeyin olmasını dilediği zaman hareket eder, o da olur. İnsanının iman, isyan ve inkâr etmesi dahil âlemdeki her şey Allah'ın dilemesiyle meydana gelir. Âlem bütünüyle cisimlerden ibaret olup araz diye bir şey yoktur. Araz diye ileri sürülen, insanlara ve diğer yaratıklara ait hareketler bile madî özelliklere sahip olup derinliği, genişliği ve uzunluğu bulunan varlıklardan iba-